

OTTO FRIEDRICH BOLLNOW

Mens & ruimte

Hertaald & ingeleid door
Jan Vorstenbosch

NOORDBOEK FILOSOFIE

© 2022 Otto Friedrich Bollnow | Uitgeverij Noordboek

Oorspronkelijk verschenen onder de titel *Mensch und Raum*.

Vertaald door Jan Vorstenbosch

© Inleiding en annotaties Jan Vorstenbosch

© Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1963 (11e druk, 2010)

© Nederlandse vertaling uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp René van der Vooren

Boekverzorging Elgraphic

Ontwerp binnenwerk René van der Vooren

ISBN 9789056158552

NUR 910|730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, Postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl

Noordboek is onderdeel van

20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Dr. Ortrud Bollnow
Geb. Bürger

11.9.1963

Georgio Brancusi (1876-1957)

Le nouveau-né (1920)
[Pasgeboren]

Inhoud

Inleiding van de vertaler JAN VORSTENBOSCH 13

Toelichting bij de vertaling 41

Inleiding 45

DEEL I DE ELEMENTAIRE STRUCTURERING VAN DE RUIMTE

1 Het begrip 'ruimte' bij Aristoteles 61

De natuurlijke plek 62

De ruimte als een vat 64

2 Woordgebruiken etymologie 67

Het alledaagse spraakgebruik 67

Taalkundige en etymologische aanwijzingen
over ruimte 69

a. Het woord 'ruimte' 69

b. De werkwoordelijke vormen 72

c. Samenvatting 73

Plekken en posities in de ruimte 75

3 Het natuurlijke assensysteem 83

Verticale as en horizontaal vlak: de mens die zichzelf
opricht 83

Het aardoppervlak 86

De vastigheid van de bodem en de manieren
waarop we 'vaste voet' kunnen verliezen 88

Voor en achter: het onderweg-zijn van de mens 90

De rechter- en de linkerkant 94

4 Het midden van de ruimte 96

De vraag naar het nulpunt van de ruimte 96

Weggaan en terugkeren 97

- De ordening rondom het midden 100
- De eindigheid van de wereld 103
- 5 De richtingen binnen de hemelhorizon 105**
  - De oriëntatie in de ruimte 105
  - De mythische geografie 107
  - Andere richtingenschema's 110
  - Bijzondere plekken 112
  - Wegrichtingen en levenssferen 114
- 6 Horizon en perspectief 118**
  - Het dubbele aspect van de horizon 118
  - Het perspectief 122
  - 'Perspectief' en 'horizon' in overdrachtelijke betekenis 124

DEEL II DE WIJDE WERELD

- 1 Wijd, vreemd en ver 129**
  - Een nieuwe vraagstelling 129
  - Het doordringen in de oneindige wijsheid van de ruimte 135
  - De barokke binnenruimte 135
  - Nauwen wijd 137
  - Vreemd 139
  - Ver 143
- 2 De wegen de straat 147**
  - Het openen van de ruimte 147
  - Het ontstaan van wegen 148
  - De aanleg van wegen 149
  - Het netwerk van wegen 151
  - De verandering van de ruimte 153
    - a. Het homogeen maken (gelijktrekken) van de ruimte 153
    - b. De excentrische ruimte 155
  - De mens op de weg 157
    - a. De beweging naar voren 157
    - b. Het verlies van de breedtedimensie 159
    - c. De vluchtigheid van het menselijk contact 162

- 3 Het wandelpad** 163
  - Het wandelen 163
  - Het pad 166
  - Doelloos en tijdloos 167
  - Het geluk van het vertrek 170
  - De terugkeer naar de oorsprong 171
  - De functie van het wandelen 174

DEEL III DE GEBORGENHEID VAN HET HUIS

- 1 De betekenis van het huis** 179
  - Het huis als het midden van de wereld 179
  - Wonen 182
  - De ruimte van geborgenheid 185
  - Het gelukkige wonen bij Gaston Bachelard 189
  - De antropologische functie van het huis 193
  - De kwetsbaarheid van het huis 195
- 2 Desacrale ruimte** 198
  - Terug naar het mythische denken 198
  - De heilige ruimte 199
  - Het huis als beeld van de wereld 202
  - De stad 205
  - Samenvatting 207
- 3 De gezelligheid [Wohnlichkeit]** 209
- 4 Deuren venster** 216
  - De deur 216
  - Het slot 218
  - De drempel 220
  - Het venster 221
  - De oriëntatie in de omgeving 223
  - De afstand scheppende werking van het venster 224
- 5 Het bed** 227
  - Haard en tafel 227
  - Het bed als centrum 228
  - Etymologische en cultuurhistorische aanwijzingen 230

- De geborgenheid in het bed 232
De opgerichte houding: het staan 234
Het liggen 236
- 6 Ontwaken en inslapen 240**
- ANALYSE VAN HET ONTWAKEN 242
- 1^e stadium: het onbestemde gevoel van het bestaan 242
  - 2^e stadium: het innerlijk besef van de eigen situatie.
- De opbouw van de nabije ruimte 244
- 3^e stadium: de identificatie van de plek 246
- ANALYSE VAN HET INSLAPEN 249
- De terugkeer naar de grond van de ziel 250
Het gevoel van geborgenheid 252
De diepe slaap 254
De dubbele beweging van het leven 257

DEEL IV ASPECTEN VAN DE RUIMTE

- 1 De hodologische ruimte 261**
- De afstand 261
  - De woonruimte als hol 263
  - De hodologische ruimte bij Lewin 266
  - De uitwerking van de hodologische ruimte bij Jean-Paul Sartre 269
  - De hodologische ordening van het landschap 270
- 2 De handelingsruimte 274**
- De uitbreiding van het hodologische ruimtebegrip 274
  - De bereikbaarheid van de dingen in de ruimte 277
  - Het inrichten van de ruimte 280
  - De begrijpelijkheid van de leefruimte 282
  - De speelruimte van het handelen 283
  - De uitbreiding van het begrip 'handelingsruimte' 285
- 3 Dagruimte en nachtruimte 287**
- Hoe dagruimte zich tot nachtruimte verhoudt 287
  - De dagruimte 289
  - Vervagende ruimtes 291

- a. Het bos 291
- b. Denevel 293
- c. Desneeuwval 296
- d. Deschemering 297
- De nachtruimte 300
  - a. Lopen in de nacht 300
  - b. Minkowski en Merleau-Ponty over de nachtruimte 301
- 4 De gestemde ruimte** 306
  - Benauwende en verruimende gevoelens 306
  - Het begrip 'gestemde ruimte' 307
  - De zintuiglijk-morele werking van kleur 309
  - Binnenruimtes 311
  - De benauwende ruimte van het bange hart 313
  - De euforische ruimte 316
  - Een poëtische bevestiging 319
- 5 De aanwezig ruimte** 323
  - Het ruimtelijke karakter van de klank 323
  - Dansen: een doelloze en nutteloze activiteit 328
  - De veranderde verhouding tot de ruimte in het dansen 331
  - De aanwezig beweging 333
  - Kritiek op het dualistische ruimteschema van Straus 335
- 6 De ruimte van het samenleven** 338
  - De strijd om ruimte om te leven 339
  - De ruimte van het liefhebbende samenleven 340
  - De ruimte scheppende kracht van de liefde 345
  - De grondslag van het 'thuis' [Heimat] 348
  - De gemeenschappelijke ruimte van het vriendschappelijk samenwerken 353

DEEL V DE RUIMTELIJKHEID VAN HET MENSELIJK LEVEN

- I In de ruimte zijn en ruimte hebben** 359
  - Intentionaliteit als uitgangspunt 359
  - De ruimte als medium 361
  - Vormen van ruimtegevoel 363

Het wonen	365
Ruimte hebben	371
De eigen ruimte	374
2 Vormen van de eigen ruimte	377
Drie sferen van het wonen	377
Het lichaam [Der Leib]	378
a. Lichaam en externe ruimte	379
b. De onopvallendheid van het lichaam	380
c. De incarnatie als wijze van lichaam-hebben	382
Het huis	384
a. De incarnatie in het huis	384
b. Het verschil tussen mensen binnenshuis en buitenshuis	387
c. Het territorium van dieren	389
De vrije ruimte	394
a. Het bergende karakter van de ruimte	394
b. Het wonen in de vrije ruimte	397
c. Andere vormen van een wording met de ruimte	399
3 Samenvattingen perspectief	402
Vormen van ruimtelijkheid	402
De voorrang van de bergende ruimte	403
Voorwaarden voor het ware wonen	405
Toelichting bij de literatuurlijst	407
Bibliografie	409
Noten	417
Namenregister	453

Inleiding van de vertaler

JAN VORSTENBOSCH

De ruimte is een dimensie van ons bestaan die net als de tijd ons leven op allerlei manieren bepaalt en begeleidt. Alles in ons leven gebeurt immers niet alleen op een bepaalde tijd maar ook altijd ergens; een feest, een wedstrijd, een maaltijd, maar ook een toespraak, een doelpunt, het schillen van de aardappels – het vindt plaats in de ruimte, specifiek in een *bepaalde* ruimte. Ruimte is heel concreet. En tegelijk is ruimte als vorm ongrijpbaar, eindeloos, oneindig: we gaan de deur uit, verlaten de stad, ons land; de horizon wijkt terug; met een ruimteschip kunnen ‘we’ de aardse sferen (atmosfeer, stratosfeer enzovoort) ontstijgen, helemaal naar de maan. Met onze telescopen kunnen we het onmetelijke heelal in kijken.

De ruimte is tegelijk objectief, ‘gegeven’, ‘daarbuiten’ en subjectief, persoonlijk, ‘hier vanbinnen’, ‘beleefd’ en geleefd. Mensen geven elkaar de ruimte of maken plaats voor een ander; ze voelen zich opgesloten in hun huis; in een kamer hangt een beklemmende sfeer...

Over die beleefde ruimte publiceerde de Duitse filosoof Otto Bollnow (1903-1991) in 1963 een filosofisch overzichtswerk. *Mensch und Raum* is een klassieker die in Duitsland vele drukken beleefde. Bollnow volgt het spoor van bekende (Heidegger) en mindere bekende filosofen (Bachelard, Binswanger) en ondersteunt zijn beschouwingen met literaire (Proust) en poëtische teksten (Goethe, Rilke). Zijn boek kan ook nu ter inspiratie die-

nen bij allerlei kwesties rondom ruimte waarvoor we ons door de technologische, sociale en politieke ontwikkelingen sinds de jaren zestig gesteld zien.

Bollnow bespreekt allerlei vormen van de alledaagse ruimte. Uitgaande van het contrast met de door de (natuur)wetenschap bestudeerde ruimte, onderzoekt hij wat ruimte gevoelsmatig met ons doet en hoe die samenhangt met de betekenis en zin van het menselijk leven. De ruimte van ons huis waarin we wonen, de ruimte van de natuur waarin we wandelend verkeren, de ruimte van ons handelen, reizen en dansen, de invloed van de ruimte op ons zelfbegrip, op de ervaring van ons lichaam, op ons gevoel van (on)vrijheid – het komt allemaal aan de orde.

Bollnows filosofische methode

Het gaat Bollnow om hoe wij ruimtes beleven. Deze beleefde ruimte beschrijft hij op een fenomenologische wijze. De fenomenologie, letterlijk: leer van de verschijnselen, is meer een methode dan een theorie. Het gaat om een precieze beschrijving van hoe de verschijnselen zich aan ons 'laten zien', in dit geval de beschrijving van hoe mensen ruimte ervaren, van hoe de werkelijkheid 'zich' ruimtelijk aan ons 'voordoet'. De fenomenologie gaat bij die beschrijving uit van wat het eerste-persoonsperspectief of -standpunt wordt genoemd 'Standpunt' moeten we in dit geval letterlijk nemen. De ruimtelijke wereld 'ontvouwt' zich vanuit een punt ergens tussen mijn ogen. Althans als ik sta of zit. Dit is een niet onbelangrijke nuancing. Want liggend wordt mijn zicht op de omgeving al behoorlijk ingeperkt.¹ Bollnow laat in zijn analyse van het slapen – toch een verrassend onderwerp bij het thema ruimte – zien hoe belangrijk het gegeven is dat we gaan liggen om te slapen. Het is niet de enige keer dat hij zijn beschrijvingen begint met een ogenschijnlijke dooddoener, waarin even later toch diepe-

re inzichten blijken schuil te gaan; inzichten die onze ervaring verdiepen en bijdragen aan ons begrip van wat of wie we zijn, eerder dan dat ze gelden als verklaringen in een wetenschappelijke zin.²

Bollnow wijst er verder op dat de ruimte zich aandient als een geheel. Maar dat is niet het dingachtige geheel van bijvoorbeeld een doos waar we als het ware onszelf in gestopt hebben, maar de *ruimtelijkheid* als een dimensie van ons bestaan. Mijn beleving van ruimte hangt vaak samen met wat ik aan het doen ben, waar ik ben, waar ik naartoe wil. Ruimte is aldoor een noodzakelijke dimensie van de situatie waarin we ons bevinden. In handelings situaties, bijvoorbeeld als ik aan mijn bureau of werkbank aan het werk ben, gaat het om de ruimte die ik nodig heb, en geordend heb met het oog op mijn handelen – de dingen die ik nodig heb, liggen bijvoorbeeld ‘onder handbereik’. De handelingsruimte kan ik beleven als prettig of rommelig. Ruimtelijke categorieën zoals richting, afstanden, afscheidingen krijgen zin door deze inbedding in een bedoeling of activiteit. Op de achtergrond speelt altijd mee dat ik weet heb van de grotere ruimte(s) waarin ik me bevind of waar ik naartoe kan gaan. Al handelend ervaar ik dit geheel niet in zijn meest uitgebreide maar altijd in een beperkte vorm, bijvoorbeeld het geheel van ‘mijn huis’ of ‘mijn werkplek’ of ‘mijn route ergens naartoe’. Het voordeel van die beperking is vaak dat die directe omgevende wereld voor mij vertrouwd is en vol betekenis zit. In de beperking van de ruimte voel ik me meester, voel ik me thuis.

Het is eigenlijk meer de situatie die als geheel een zinvolle samenhang vormt en zo wordt beleefd. Daarbinnen vormt de ruimtelijkheid, naast bijvoorbeeld tijdelijkheid en socialiteit (de anderen) een dimensie waarvan we ons niet steeds expliciet bewust hoeven te zijn maar die wel aanwezig is. Soms worden we door die ruimtelijkheid gestoord, bijvoorbeeld als we op ons rommelig bureau iets niet kunnen vinden, in andere contexten, bijvoorbeeld bij sporten scheidt het veld een ruimte(lijkheid) waarbinnen we handelen en ons bewegen, en waarvan de ran-

den soms expliciet worden als we met veel moeite een bal binnen de lijnen proberen te houden. De ruimtelijkheid van een kamer of van een snelweg is anders dan die van een veld, dat wil zeggen zij werkt anders.

Deze uitgangspunten, het perspectief van de beleving, het verschil tussen ruimte en ruimtelijkheid en het geheel van de situatie of zin waarop zich die beleving betreft, zijn voorlopig voldoende om Bollnows project en ambitie te begrijpen. Het is de ambitie om een overzicht te geven van wat het idee van *beleefde* of *ervaren* ruimte aan dimensies en differenties bevat. Het gaat niet om de ruimtevaart of om het ruimtebegrip in Einsteins relativiteitstheorie maar om de wijze waarop onze beleving van de aardse ruimtes waarin we leven is georganiseerd en hoe die werken.

De structuur van Mensch und Raum

De structuur van het boek volgt Bollnows ambitie om het concept van de beleefde ruimte zo breed mogelijk te behandelen. Om al doende een omvattend antwoord te geven op de vraag wat de betekenis is – op zich en binnen het geheel van ons bestaan – van die ruimtes en onze beleving ervan. Zijn analyse richt zich in eerste instantie op de noodzakelijke *structuur en voorwaarden* van de beleefde ruimtelijkheid, gegeven de specifieke lichamelijke van de mens (deel II en III). Vervolgens gaat zijn aandacht naar de mogelijke *vormen* waarin de beleefde ruimte zich op een betekenisvolle manier kan manifesteren (deel III tot en met V). Ik loop de strekking van deze delen kort na.

Het ruimtebegrip dat in de natuurwetenschap wordt gehanteerd binnen theorieën zoals de kwantummechanica, kan voor dit project dat draait om onze concrete ervaring van ruimte in de leefwereld niet als vertrekpunt dienen. Hooguit kan dat wat de technologie op basis van die inzichten *mogelijk* heeft gemaakt,

bijvoorbeeld de ruimtevaart, een toegevoegde 'beleefde' ruimte worden wanneer onze planeet door astronauten kan worden waargenomen als een bolvormig geheel vanuit de ruimte of wanneer ze namens de mensheid voet kunnen zetten op de maan. Om dit verschil duidelijk te maken begint Bollnow met een inleiding waarin het kernbegrip van de 'beleefde ruimte' wordt gecontrasteerd met het wetenschappelijke, objectiverende ruimtebegrip. De leefwereld van het alledaagse bestaan wordt hier tegenover het wereldbeeld gezet dat sinds het ontstaan van de moderne wetenschap langzaam maar zeker is opgekomen en waarin wij nu leven, vooral via de technologie en de invloed ervan op onze zelfinterpretatie. Dit wetenschappelijk-technologische wereldbeeld heeft onze ervaring in toenemende mate veranderd, volgens sommigen zelfs 'gekoloniseerd'. Een voorbeeld daarvan is dat we de weg naar een bestemming niet meer moeten zoeken met behulp van kaarten, en zo ons leren oriënteren. We laten ons leiden door de commando's van het gps-systeem ('Ga terug!'). Dit wereldbeeld heeft ook de betekenis van met name de ruimte van de natuur gereduceerd en/of genegeerd. De Duitse socioloog en historicus Max Weber sprak van de 'onttovering van de wereld'.

Tegen de achtergrond van dit contrast werkt Bollnow in vijf delen verschillende concepties van de beleefde ruimte uit. Het eerste deel geeft ter voorbereiding een historisch, taalkundig, antropologisch en conceptueel overzicht van ruimte-opvattingen. Aristoteles' (384-322 v.Chr.) voor ons enigszins eigenaardig ruimtebegrip fungeert als vroege voorloper van het idee van beleefde ruimte. Hij zag in dat we ons niet in en door de ruimte heen bewegen alsof het een soort container of doos is, maar hij heeft een opvallend andere zienswijze dan wij tegenwoordig. Volgens hem nemen we de ruimte die we zelf innemen met ons lichaam mee als we bewegen, als een driedimensionaal silhouet van ons lichaam. Aristoteles denkt ruimte dus nog niet vanuit een modern, subjectief perspectiverend en centripetaal gezichtspunt. Hij combineert ideeën over ruimte,